

2. Qvinn B. J. Strategies for Change. The Strategy Process. Prentice / B. J. Qvinn. – Holl : Englewood Cliffs. New Jersey. – 1988. – 279 p.

3. Патута М. Г., Калина А. В. Прогнозування та макроекономічне планування / М. Патута, А. Калина. – К. : Основи, 1998. – 257 с.

4. Эффективность государственного управления : [пер. с англ. / общ. ред. С. А. Батчикова, С. Ю. Глазьева]. – М. : Фонд «За экон. Грамотность» : Рос. экон. журн.: АО «Консалтбанкир», 1998. – 846 с.

5. Крайник О. Планування регіонального економічного розвитку / О. Крайник // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України. – К. : УАДУ, 2000. – В.1. – Ч.IV. – С. 217–224.

УДК 502.5:332.142.6

Павло Березінський

ІСТОРИЧНІ ТИПИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Стаття присвячена необхідності розуміння на сучасному етапі взаємозв'язку розвитку суспільства й природи як коеволуційного феномену. Цей аспект вимагає вивчення історичних типів взаємодії суспільства з природним середовищем для адекватного сприйняття сучасного екостану в Україні.

Ключові слова: збирально-привласнюючий тип природокористування, виробничо-продуктивний тип природокористування, інноваційно-конструктивістський тип природокористування, екологічна криза, юридичне світосприйняття.

Постановка проблеми

Безліч видів взаємодії людини і суспільства з природним середовищем на різних етапах їх існування умовно можна назвати природокористуванням. У літературі воно визначається як процес взаємодії людини з природою, що здійснюється за допомогою тих чи інших способів включення природних об'єктів у сферу життєдіяльності людини з метою задоволення її різноманітних потреб [1, 6]. Питання вибору найбільш оптимального типу природокористування, на думку автора, на сьогоднішній день повинно бути одним з перших на порядку денному урядовців у галузі формування екологічної політики держави України, адже існуючий екологічний стан країни вимагає необхідності розуміння та юридичного закріплення взаємозв'язку розвитку суспільства й природи як коеволуційного феномену.

Необхідно зазначити, що в юридичній та екологічній літературі не існує чіткої класифікації історичних типів природокористування, але деякими авторами все ж таки висловлюються з цього приводу різноманітні точки зору. Зазвичай така типізація враховує лише тілесне (біологічне та фізичне) існуван-

Аналіз останніх досліджень і публікацій

ня людства, яке не охоплює інші форми людського буття та розвитку суспільства. Так, зокрема, такий вчений, як Джигирей В. С., в історії взаємодії суспільства і природи виділяє три стадії, які, по суті, є «різними етапами розвитку на нашій планеті глобальної соціоекосистеми, - незамкнено, частково замкнено, замкнено» [2, 19]. Бойчук Ю. Д. називає мисливсько-збирацьку, аграрну, індустріальну та постіндустріальну (інформаційну) стадії [3, 13-16]. Каракаш І. І. з цього ж питання зазначає, що «визначення етапності та поступовості розвитку людського існування у природному середовищі дозволяє виділити такі основні (чотири) типи природокористування, кожному з яких відповідає певний рівень економічного і демографічного розвитку: збирально-привласнюючий; виробничо-продуктивний; інноваційно-конструктивістський, ноосферний або інформаційний» [1, 6]. Таким чином, всі точки зору майже схожі між собою за змістом, за винятком того, що типи природокористування у кожного автора мають дещо різні назви. З огляду на це, у статті автором пропонується більш конкретно розглянути суть кожного з вищеперелічених типів, взявши за основу класифікацію стадій взаємодії суспільства з природою, запропоновану Каракашем І. І., бо вона, як вважає автор, є найбільш повною та такою, що надає можливість в повній мірі розкрити зміст поставленого питання.

На сучасному етапі розвитку цивілізації панує інноваційно-конструктивістське природокористування, але воно себе вже морально вичерпало. При такому типі природокористування та рівні економічного розвитку виробництва продовольства людство здатне існувати в кількості до 9 млрд, який прогнозується на планеті приблизно у середині XXI ст., а якщо точніше, то вже у 2030 році. Тому необхідно формування якісно нового типу, який би був закріплений державою в якості провідного завдання у розробці екологічної політики країни.

Розтлумачити зміст історичних типів природокористування та проілюструвати ставлення людини і суспільства до природи у різні історичні проміжки часу для адекватного (системного) сприйняття сучасного екостану в Україні і вироблення необхідного типу мислення (ставлення) відносно навколишнього природного середовища та його правове визначення в екологічній політиці держави України.

Збирально-привласнююче природокористування характерно для первісного етапу розвитку людського суспільства. «Дарунки» природи привласнювалися за допомогою збирання, полювання та рибальства. Демографічна ємність, тобто здатність природи містити відповідну кількість населення при певному способі існування у найбільш оптимальних (степових і лісостепових) цензах, становила від 8 до 17 осіб на квадратний кілометр. При зазначеному способі існування ріст народонаселення був обмеженим, цілком залежав від природної продуктивності природного середовища і міг відбуватися лише за рахунок скорочення і знищення інших біологічних видів, що становлять для людини харчову й іншу ресурсну базу [1, 6]. Скорочення чисельності великих тварин підвищило інтерес первісних мисливців до дрібних і середніх. Із цим пов'язана поява в кінці палеоліту мисливських знарядь (гачків для ловлі риби, луків та стріл, пасток і капканів).

У людей неоліту виникає система полювання, заснована на знанні особливостей екології і поведінки тварин. Вироблені на практиці уявлення про раціональні принципи використання природних ресурсів, від чого повністю залежало процвітання первісної общини, закріпили-

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Мета

Виклад основного матеріалу

ся культом і навіть дійшли до наших днів (шанування кедра в алтайців, священні урочища ханти-мансійців і ненців – місця розмноження важливих промислових тварин; такі заповідні угіддя, засновані людьми первісного суспільства, відомі в усіх куточках Землі). Люди первіснообщинного ладу турбувалися про відтворення не тільки тварин, але й будь-яких інших ресурсів природи, зокрема корисної рослинності. Хижацьке ставлення до природи в деяких народів каралося смертю [3, 13].

Найістотнішим, з точки зору підсилення впливу людини на природу, стало приручення та одомашнення стадних тварин і виведення культурних рослин. Вважається, що на Близькому Сході одомашнення вівці відбулося 11 тис. років тому; у цей же час у Північній Америці вже була одомашнена собака; 10 тис. років тому люди вже вирощували перші зернові культури (пшеницю, ячмінь). Але сам процес одомашнення тварин і окультурення рослин розпочався значно раніше. Знання і досвід, що повільно і важко накопичувалися, нерідко повністю втрачалися із загибеллю роду, ставали непотрібними і забувалися при зміні общиною місця поселення і т.д.

У ході процесу приручення і одомашнення тварин, окультурення рослин людина більше 10 тис. років тому почала змінювати оточуючий її живий світ, створюючи для себе і для планети нове навколишнє середовище. Свідомою творчістю людина врятувала себе від голоду і таким чином отримала можливість різкого збільшення своєї чисельності і заселення всієї суші [3, 14].

Спрямоване використання природи, яке зародилося у первісних общинах (землеробство та скотарство) найуспішніше розвивалося в зоні змішаних лісів і лісостепів (багаті ґрунти, оптимальна вологість, тривалий вегетативний період), у степах (кочове скотарство), а також на заплавах луках у долинах великих річок.

Особливістю найбільш поширених форм первіснообщинного господарства було повсюдне використання вогню. Урожай на випалених землях (ділянки знищеного вогнем лісу) досягали значних обсягів, але через 2-3 роки різко знижувалися. Використання підсічно-вогневої системи землеробства дуже сильно змінило середовище: порушилася структура ґрунту, виникла ерозія, обміліли річки, змінився видовий склад тварин і рослин. Але в умовах надлишку земельних угідь вона мала позитивне значення для людини, очевидно тому закони племен зaborоняли довго залишатися на одному місці.

Скотарство, яке розвивалося разом із землеробством, супроводжувалося витісненням рідкісних тварин. Концентруючись біля поселень людини, домашні тварини порушували ґрунтовий покрив, забруднювали продуктами своєї життєдіяльності навколишнє середовище.

Але в цілому у часи первіснообщинного ладу зберігався замкнений цикл у користуванні природними ресурсами. Досягнення певної рівноваги в темпах використання продуктів Землі й природного відтворення споживаних ресурсів і забезпечувало як стабільність взаємовідносин первісних людей з природою, так і виняткову стійкість самого суспільства.

Слід зазначити, що перша стадія взаємодії суспільства та природи тривала близько 2-3 млн років від появи на Землі перших людей примітивного виду до виникнення близько 40 тис. років тому сучасного людського виду. Ця стадія відзначалася органічним входженням людей у природу. Відбувалося накопичення знань про природу, пристосування людини до природи. У цей час для людського суспільства природне довкілля було практично необмеженим [2, 19].

Язичництво наших предків було релігією гармонії людини та природи, людини й Всесвіту. У ті давні часи людина не відокремлювала себе від обожнюваної, а, отже, недоторканої природи, не вважала себе її «царем», проте була переконана у власному значенні в тому, що є частиною грандіозного цілого. З давнини домінуюча парадигма природокористування є однією з провідних чинників екологічної культури нації. Провідною формою природокористування в Україні з часів Трипільської культури було орне землеробство, яке супроводжувалося й відповідним світоглядом або світосприйняттям природи - природошанування [4, 4].

Тому так шанувалися сили природи, небесні світила – Сонце, Місяць, зорі. Божествами й духами заселено було землю та воду, рослинний світ. Не руйнуючи природи, давні слов'яни брали у неї все необхідне для існування – їжу, одяг, ліки. Треба було лише знати ті закони, за якими діється таїна життя. Оранка, сімба, збір урожаю – всі ці, начебто прості, побутові процеси перетворилися на таємничі, урочисті й напручені поетичні ритуали. Фатальною помилкою людства стало моральне відлучення від природи, що почалося пізніше і набуло катастрофічних масштабів у двадцятому столітті. Сьогодні, на порозі страхітливих екологічних криз, варто знову звернутися до мудрості наших предків, щоб хоч трохи навчитися у них шанобливого ставлення до природи, втраченого нерозважливими нащадками.

Скарбниця народної мудрості українців багата на прислів'я та приказки про природу, її явища, рослинний і тваринний світ. Ці народні афоризми відображають взаємини людини з природою від найдавніших часів, коли ще формувалися початки словесного мистецтва. Природа виступала в них то як незрозуміла, ворожа сила, то як помічник людини: «Вогонь і вода добрі служити, але лихі панувати», «З вогнем не жартуй і воді не вір», «Тиха вода людей топить, а швидка тільки лякає», «Сонце — батько, місяць — вітчим», «Місяць лютий гостро кутий», «В погоду і смутний повеселіє» [5, 25].

Змінюючи природу навколо себе, людина змінювала і саму себе, свої уявлення про навколишній світ, накопичувала досвід для подальшого удосконалення взаємостосунків з довкіллям. Здавна в народі говорять: «Грім гримить – хліб буде родить», «Дощ у пору – золото», «Як сіно косять, то дощу не просять», «Зима без снігу – літо без хліба», «Коли квітень з водою, то травень з травою».

За тривалу історію у людини не було більшого союзника, захисника і друга, ніж її земля. Почуття синівської відданості землі передається генетично з покоління до покоління. Земля в давніх приказках та прислів'ях називалася матір'ю, прославлялася як сила та щедрість: «Земля найбагатша, вода найсильніша». Образи землі і води є невід'ємними у багатьох побажаннях: «Будьте здорові, як вода, а багаті, як земля!» [5, 26-27].

Українська міфологія як сукупність уявлень та окремих переказів про об'єкти живої і неживої природи, людину та Всесвіт розвивалися на основі давньої загальнослов'янської міфології. У міфах людина прагнула пояснити і упорядкувати навколишній світ. Наші предки багато уваги приділяли природним явищам і стихіям, окремим етапам життя та смерті людини, структурі навколишнього світу тощо. Адже саме у слов'янській і зокрема в українській міфології, земля – це мати, вона ж символ багатства, достатку, головного пристановища живих і мертвих. До речі, українці не розміщували царства мертвих за межами Землі. За їхніми віруваннями, мертві жили в деревах, птахам, камінні й найчастіше в

землі, звідки могли розмовляти з живими людьми, могли виходити із землі, із річок і шукати можливості спілкування з живими [2, 19]. Народ глибоко шанує у своїх повір'ях землю і дає їй такі назви: «мати», «свята земля», «мати сира земля», «годувальниця наша».

Своєрідним культом у наших предків була вода. З давніх-давен українці з особливою ретельністю охороняли й прикрашали джерела, вважаючи їх святими місцями. Невипадково, що з криницями пов'язані численні легенди про сховані скарби, хоч ціннішого скарбу, ніж вода, в природі, очевидно, не існує. Вода свята. Вода береться із землі. До води народ ставиться з повагою і вважає за гріх плювати в неї і говорити лайливі слова. Завжди вважалося за велику наругу задивлятися у дзеркало води. Народні повчання говорять: «Заглядатимеш в колодязь — затягне водяна баба», «Чепуритимешся над водою — обсяде на щоках віспа» і т. д. [5, 28]. І то було не стільки залякування, скільки велика повага до води, адже вона завжди має бути чистою. Прислів'я говорять: «Не плюй в криницю, бо доведеться ще пити водицю».

Етичні норми нашого народу забороняли нищити, вбивати з примхи. У той далекий час люди розуміли, наскільки вразливою є природа, й застерігали байдужих: «Будь обережний, поряд з тобою інші істоти, дай їм жити...». Високий рівень розуміння явищ природи, екологічне світосприйняття наших предків виявляється у народних прикметах, приказах та прислів'ях: було створено певний кодекс, який вимагав ставитись до природи як до святині [2, 20].

Виробничо-продуктивний (аграрний) тип природокористування. Поділ праці і розвиток техніки підвищили продуктивність і сумарний вихід продукції (відповідно, і силу впливу на природу), а незацікавленість рабів у результатах своєї праці і в збереженні умов, які забезпечують її продуктивність, привела до певної деградації в принципах використання природних ресурсів. Грабіжницькі війни призводили до економічно недоцільних переміщень слабких держав, що руйнувало культурно-господарські цінності і традиції. Саме рабовласницькі цивілізації перетворили великі простори Землі на пустелі. Наслідки цього процесу відчуваються й донині. Наприклад, у Греції в нинішній час збереглося тільки 2% початкового шару ґрунту і тільки 20% земель, що відносяться до культурних, придатних для обробітки [3, 15].

У країнах Сходу, де розвиток рабовласницьких відносин не був дуже вираженим, економічний занепад був меншим, ставлення до природи було більш раціональним. Перші закони, які дійшли до нас, про охорону природи (лісів), були видані в Стародавньому Вавилоні царем Хамурапі у XVIII ст. до н.е. Інші забороняли під страхом смертної кари з'являтися стороннім на Гуанових островах (Південна Америка) під час гніздування там птахів, адже застосування гуано забезпечувало високу родючість посушливих західних схилів Анд. У III ст. до н. е. індійський імператор Ашока видав велику кількість законів про охорону природи, які спиралися на релігію. У Китаї було створено багато заповідників.

У системі ведення господарства більшість методів, які застосовувалися при общинному ладі, були успадковані феодалними селянами (у ґрунт повертали все те, що брали з нього).

Поділ людей на підлеглих виробників і пануючих споживачів виключав розумне використання територій, які не були власністю селян. У той же час для феодалного суспільства характерні дрібні заходи з охорони природи — наділів землі, які знаходилися в приватній власності і

які феодал намагався не тільки зберегти для себе, а й передати спадкоємцю. Мисливство було тією царинною, де феодал був тісно зв'язаний з природою, тому збереженню мисливських угідь і дичини приділялася особлива увага.

У середині XVI ст. було створено багато заповідників. Але більшість із них були закритими мисливськими господарствами, які відігравали роль резервних джерел місцевого продовольства.

Таким чином, охорона природи була підкорена виключно господарським інтересам феодалного суспільства, а головним призначенням регламентацій щодо використання природних ресурсів був захист феодалної власності [3, 15].

За В. С. Джигиреєм, друга стадія взаємодії суспільства з природним середовищем тривала близько 40 тис. років від початку палеоліту і аж до кінця Другої світової війни, тобто до середини XX століття. Він зазначає, що «на цій стадії інтенсивно розвивалося землеробство, скотарство, виникали ремесла, розширювалося будівництво сіл, міст, фортець. Людство своєю діяльністю почало завдавати природі відчутної шкоди, особливо після розвитку хімії та одержання перших кислот, пороку, фарб, мідного купоросу. Чисельність населення в XV-XVII ст. вже перевищувала 500 млн. Цей період можна назвати періодом активного використання людиною ресурсів, взаємодії з природою» [2, 19]. Глобальний тиск на довкілля був загалом ще незначним і локальним.

Отже, основними ознаками виробничо-продуктивного природокористування традиційно називають:

- 1) виділення осілих племен з маси кочових «варварів»;
- 2) перехід від кочового «збирального» способу життя до зайняття землеробством;
- 3) відокремлення скотарства від землеробства, а пізніше — ремесла від землеробства і скотарства, а також торгівлі від ремесла [1, 6].

Сутність продуктивного природокористування полягає в тому, що життєві ресурси вже не тільки вишуковуються і добуваються, а й цілеспрямовано формуються. Демографічна ємність середовища порівняно із збирально-привласнюючим природокористуванням збільшується приблизно в 400–600 разів.

Зародження інноваційно-конструктивістського природокористування пов'язують з епохою науково-технічної революції. Для цього типу природокористування характерно значне зростання продуктивності праці за рахунок різкого підвищення технічної й енергетичної озброєності виробництва, перехід від екстенсивного до інтенсивного способу нарощування виробництва. Найважливішою його ознакою є перевага витрат на виробництво вторинних ресурсів, тобто засобів виробництва і штучної реальності, над витратами на виробництво первинних ресурсів. У цей період міста остаточно відокремлюються від сіл. На основі використання законів природи за допомогою спеціально створених її працею пристосувань, людина створює для себе світ нової технореальності [1, 7]. Бойчук Ю. Д. підкреслює, що нові технічні можливості впливу на природу зумовили найбільш хижацьку експлуатацію природних ресурсів, яку коли-небудь знало людство. Надмірна експлуатація тільки максимально прибуткових об'єктів перешкоджає раціональному використанню ресурсів природи, визначає кон'юнктурний підхід до споживання її багатств. Не випадково, що в останні десятиріччя окремі керівники і прогресивні організації ряду розвинутих країн стали бачити в охороні природи основу підтримання високого

рівня національної економіки і міжнародного престижу країни. Серйозна увага приділялася екологічній просвіті, удосконаленню законодавства з охорони природи, створенню заповідників та національних парків [3, 15].

Відомий вчений Баб'як О. С. зазначає, що причинами екокризових ситуацій в індустріальному суспільстві є негативна дія таких чинників як різкі зміни структури етносу або зміни в структурі природокористування, зумовлені переорієнтацією соціально-економічних стратегій людей.

Найбільш драматичних змін природокористування в Україні зазнало наприкінці XIX – початку XX ст. Бурхливий промисловий ріст, зміна структур землекористування (Столипінська реформа). Після Жовтневого перевороту 1917 р. впровадження соціалістичних методів господарювання під проводом ідеології тоталітаризму вступило в жорстку суперечність із розумінням вартості природи, а також як із традиційними, так із обґрунтованими підходами до природокористування. Індустріалізація країни була зорієнтована на екстенсивне використання природних ресурсів. На фоні закликів до підкорення природи втрачалися традиційні методи землекористування, порушувалась природна рівновага, а природоохоронна діяльність стала досить обмеженою. Загалом руйнувалася основна риса народної ментальності – любов до землі та природо шанування [6, 403].

У 1958–1960 рр. прийнято цілу низку природоохоронних законодавчих актів. Але вони вступали в суттєву суперечність з реальною практикою планового соціалістичного господарювання. Проблеми природокористування прагнули вирішувати за допомогою не економічних, а адміністративних заходів [4, 4].

В. С. Джигирей стверджує, що «третя стадія взаємодії суспільства та природи (інноваційно-конструктивістська або індустріальна) почалася в середині XX ст. після закінчення Другої Світової війни, яка стимулювала різкий стрибок у розвитку науки і техніки. Це – період активного розвитку локальних і регіональних екологічних криз, протистояння природи та людського суспільства, хижацької експлуатації всіх природних ресурсів. Він характеризується розвитком глобальної екологічної кризи, нарощуванням гонки озброєнь всіма розвиненими країнами світу. Це – стадія широкої хімізації, виробництва пластиків» [2, 20].

Мало місце ігнорування законів природи й усталених форм природокористування. Так, під час будівництва штучних водосховищ на Дніпрі було втрачено чимало земельних ресурсів, цінних не лише для сільськогосподарського виробництва, а й як еколого-культурної спадщини. Крім того, набували розмаху плани зрошення (іригація), осушування болот (меліорація) та поліпшеного використання земельних ресурсів (хімізація). Наслідком прагнення до розширення площ орних земель в Україні стало зникнення близько 300 малих річок, швидка ерозія земель, виникнення умов для пилових торфових бур. Апофеозом екологічного лиха в Україні стала катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 року. Її наслідки виходять далеко за межі проблем довкілля і переростають у низку соціально-економічних, медико-біологічних, психологічних, морально-етичних, світоглядних проблем.

При такому типі природокористування та рівні економічного розвитку виробництва продовольства людське співтовариство здатне існувати в кількості до 9 млрд, який прогнозується на планеті приблизно усередині XXI ст., а якщо точніше, то вже у 2030 році [7, 8]. Таким чином, у зв'язку з індустріальним розвитком виникла

потреба підвищення продуктивності, зокрема за рахунок розширення природокористування та підвищення навантажень на навколишнє середовище. Суспільство вже не лише пристосовується до природи, але й починає змінювати її в залежності від своїх виробничих, політичних, естетичних потреб. Природа перетворюється з доленосної реальності у засіб виробництва. На цьому етапі природа розглядається як скарбниця. Землі меліоруються, води перерозподіляються, передаються у публічне управління тощо. Право охоплювало лише проблеми освоєння та розподілення природних ресурсів. Питання охорони природи практично не розглядалися в якості об'єкта правового регулювання [8, 4].

☞ Тривалий час в історії людства панувало уявлення про те, що природа безмежна і невичерпна, що вона віддана на користування людині. Припускалося, що природа виступає як певна довільна сила над людиною. Вважалося, що по мірі зростання виробництва зменшується свавілля природи і збільшується багатство людини. Людство все більше і частіше розвивалося за рахунок хижацького використання природних ресурсів. До певного часу названі процеси були відносно незначними, оскільки не могли привести до радикальних екологічних змін у природі. Можливості наслідків таких екологічних змін ще не були усвідомлені. Зі зростанням виробничих сил, з одного боку, збільшувалася влада і могутність людини над природою, розширювалися її можливості в освоєнні, з іншого – погіршувалися і знижувалися природні ресурси. Тепер же настає час замислитись над тим, як нам зберегти те, що лишилося. В допомогу – ноосферний тип природокористування, але про його зміст та значення мова піде детальніше у наступних дослідженнях. Його зміст повинен стати основою для юридичного світосприйняття у майбутньому.

Література.

1. Природноресурсове право України: Навч. посіб. / За ред. І. І. Каракаша. – К.: Істина, 2005. – 376 с.
2. Джигирей В. С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посіб. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 203 с.
3. Бойчук Ю. Д., Солошенко Е. М., Бугай О. В. Екологія і охорона навколишнього середовища: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 284 с.
4. Баб'як О. С., Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. – 216 с.
5. Андрущенко В. Я., Бичко В. В. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К.: «Веселка», 1971. – 229 с.
6. Каракаш І. І. Правовое регулирование аграрно-земельных и природоресурсово-экологических отношений: Сборник избранных статей, докладов и рецензий (1997-2007). – Одесса: Феникс, 2007. – 430 с.
7. Экологическое право Украины: Курс лекций. Под редакцией канд. юрид. наук Каракаша И. И. – Одесса: Латстар, 2001. – 478 с.
8. Сурілова О. О. Порівняльне екологічне право: Навчальний посібник. – Одеса: Юридична література, 2005. – 104 с.